

Historia docet

De verrassende actualiteit van de Middeleeuwse militaire geschiedenis

dr. R.P. de Graaf

Middeleeuwse krijgsgeschiedenis?

„(...) so wird man auch der Meinung sein, daß die neueste Kriegsgeschichte immer das natürlichste Feld für die Wahl der Beispiele sein muß, insoweit sie nur hinreichend bekannt und bearbeitet ist. (...) Je weiter man zurückgeht, um so unbrauchbarer wird die Kriegsgeschichte, wie sie zugleich um so ärmer und dürftiger wird. Am unbrauchbarsten und dürftigsten muß die Geschichte der alten Völker sein.“¹

Vandaar dat de auteur van deze woorden, Carl von Clausewitz, als hij voorbeelden gebruikt, bij voorkeur teruggrijpt op de Napoleontische oorlogen. Zijn boodschap is duidelijk: op een militaire academie hoeft alleen maar krijgsgeschiedenis over de laatste gevoerde oorlogen te worden gegeven, dus om te bezuinigen kan met een beroep op Von Clausewitz het aantal te geven uren over de periode vóór 1945 tot nul worden teruggebracht. Dat de militaire strategie van generaal Norman Schwarzkopf in de Golfoorlog duidelijke overeenkomsten vertoonde met die van Hannibal (iemand tot wie Schwarzkopf zich sterk aangetrokken heeft gevoeld) in de slag bij Cannae in 216 v. Chr. is dan wel jammer, maar helaas... Hetzelfde geldt voor zijn operationeel aanvalskoncept tijdens de *ground campaign*. Als we de vlootmisleiding en andere tactieken buiten beschouwing laten, zijn op z'n minst twee krijgshistorische parallellen zichtbaar. Enerzijds was het offensieve plan voor VII en XVIII Corps gebaseerd

op de door de Duitsers in de Tweede Wereldoorlog toegepaste *Blitzkrieg*, anderzijds werd voor de 82ste en 101ste Airborne divisies geleerd van de mislukking van Market Garden uit diezelfde oorlog.

Nog altijd is de geest van Von Clausewitz aanwezig bij de samenstellers van overzichtswerken over strategie, zoals blijkt uit Peter Parets *Makers of Modern Strategy* (1986), Paul Kennedy's *Grand Strategies in War and Peace* (1991) en Williamson Murray's *The Making of Strategy* (1994). Hierin wordt nog wel over de oudheid geschreven, maar vervolgens wordt meteen de sprong gemaakt naar de tijd na 1500.

Met de militaire geschiedbeoefening in ons land is het weinig anders gesteld: de 'midden-eeuwen' worden weggelaten alsof ze nooit hebben bestaan. Concreet: welke officier van het Korps Mariniers realiseert zich vandaag de dag dat de eerste moderne doctrine voor het uitvoeren van amfibische acties uit de veertiende eeuw stamt (het zogenaamde *Black Book of the Admiralty*)?

Verstandelijk gehandicap?

Dat Middeleeuwse militairen zelden helemaal voor vol worden aangezien blijkt ook duidelijk bij Von Clausewitz. Hij had een uitgesproken negatieve mening over Middeleeuwse staten en trok daar vervolgens zijn conclusies uit. Zo'n staat was, zo betoogt hij niet onterecht, geen echte politieke

eenheid, maar een agglomeratie van onderling nauwelijks met elkaar verbonden krachten. Hieruit zou dan volgen: „Einen solchen Staat darf man sich also auch nicht wie eine Intelligenz denken, die nach einfachen logischen Gesetzen handelt.“²

De redenering is dus: als de staatkundige eenheid niet erg sterk is, wordt er niet langer in overeenstemming met de wetten van de logica gehandeld en zeker niet op intelligente wijze.

Middeleeuwse vorsten handelden dus als verstandelijk gehandicapten? Wel spontaan, intuïtief en gevoelsmatig, maar niet discursief of rationeel... De door het fantastische en irrationele gefascineerde schrijver van *Herfsttij der Middeleeuwen*, de beroemde Nederlandse cultuurhistoricus Johan Huizinga, geeft ongewild een mooie verklaring voor Von Clausewitz' constatering: „Hoezeer ook het riddersaal vorm en kracht moge hebben gegeven aan de oorlogsmoed, het werkte toch in de regel op de krijgsvorming meer belemmerend dan bevorderend, daar het de eisen der strategie opofferde aan die der levensschoonheid.“³

Hoewel de ridders en knapen in het gevecht dapper genoeg waren, betraden zij liever het strijdpark voor een jonkvrouw, een kruistochtgelofte of een goed toernooi, dan om de grenzen te beveiligen of economische *Schwerpunkte* te bemachtigen. Wijst Von Clausewitz meer op de politieke structuren, Huizinga geeft een mentale verklaring, maar ze komen beide op hetzelfde neer.

Historia docet?

Groot is dus de verleiding om met de beide heren te denken: de officier anno 1997 heeft niets te leren van het militaire verleden vijfhonderd jaar geleden. De Tweede Wereldoorlog kan nog net, maar de Middeleeuwen... In deze bijdrage wil ik naar aanleiding van mijn promotieonderzoek *Oorlog om Holland 1000-1375* een lans breken voor het nut van de bestudering van de militaire geschiedenis uit de middeleeuwen.⁴ Om te beginnen wil ik met een voorbeeld laten zien dat wat toen plaatsvond, weliswaar uniek was, maar tegelijk van alle tijden en plaatsen was en is. Hier vat ik samen, wat in een ander verband door professor luitenant-generaal b.d. G.C. Berkhof en mijzelf uitvoerig is uitgewerkt.⁵ Er zijn ten minste negen overeenkomsten aan te wijzen tussen het Hollandse optreden in de Friese Oorlog (de periode 1396-1401) en dat van de Amerikanen in Vietnam (de periode 1965-1972). Hier volgen ze:

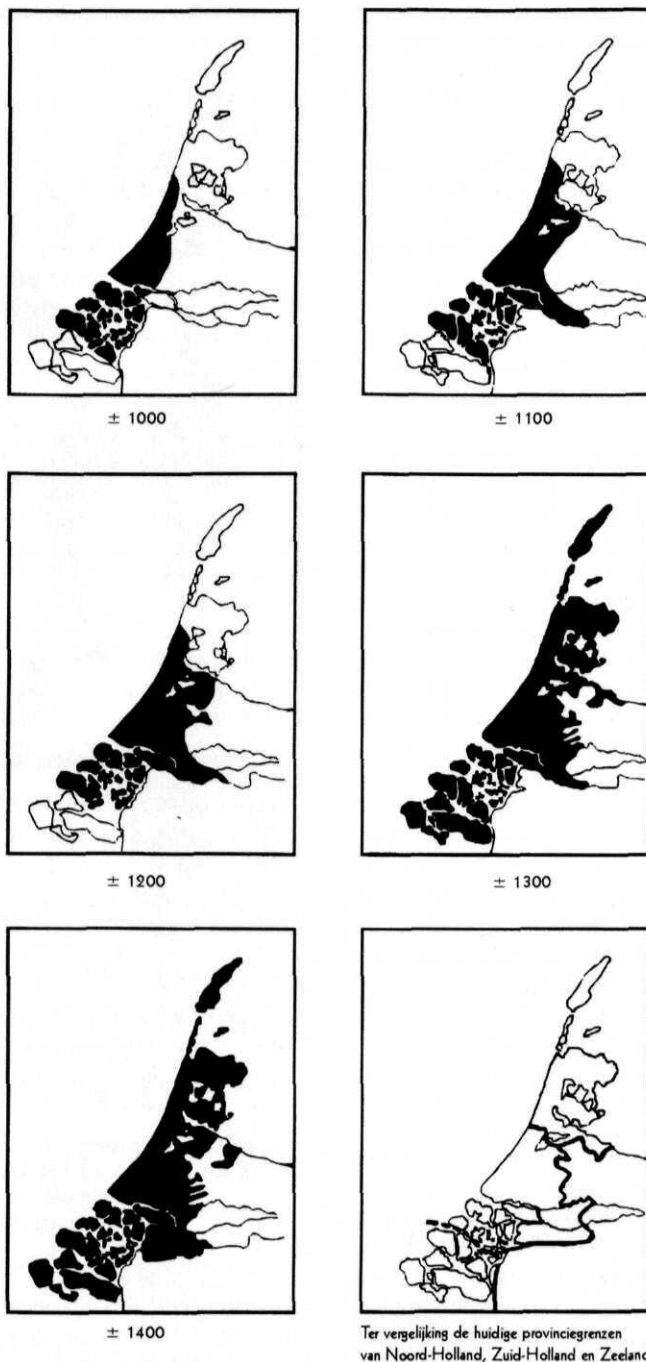
- de oorlog werd internationaal steeds meer uitgebreid;
- sommige bondgenoten hadden een twijfelachtige reputatie;
- het was een oorlog op afstand, waardoor meer logistieke moeilijkheden moesten worden overwonnen;
- er waren nachtgevechten;
- het terrein was moeilijk begaanbaar, waardoor bepaalde militaire middelen niet of nauwelijks konden worden ingezet;
- de aanvallers hadden superieure vuurkracht;
- thuis werden de burgers oorlogsmoe;
- door frictie liep menige operatie uit de hand;
- na het verliezen van de geregelde gevechten ging de vijand over op de ongeregelde oorlogsvoering – waarbij geïsoleerd gelegen voorposten met vernietiging werden bedreigd – en
- de contra-guerrilla mislukte.

Ook door deze factoren te analyseren, wordt meer inzicht geboden in de hedendaagse problematiek van de wijze waarop een geregeld leger een ongeregeld vechtende tegenstander

kan verslaan en deze met name op lange termijn in bedwang kan houden.

Natuurlijk, de tijden zijn veranderd, de techniek is duizendmaal geavanceerder dan toen, de schaal van de

operaties is soms duizendmaal groter dan vroeger enzovoorts, maar strategische principes veranderen nooit. Wat laat een vergelijking zien tussen de massale vuurkracht en precisie van hedendaagse wapens met die van het

Afb. 1 De spectaculaire groei van het graafschap Holland tussen 1000 en 1400

micro-niveau uit de Middeleeuwen? In de Golfoorlog werden in 1991 uit de lucht aan precisiegeleide wapens afgevuurd en -geworpen: 300 cruise-missiles, meer dan 1000 HARMS, meer dan 100 PATRIOTS, meer dan 5500 MAVERICKS, meer dan 2900 HELLFIREs, meer dan 3000 TOW projectielen en meer dan 8000 lasergeleide bommen. Samen is dit ongeveer 7500 ton. Daarnaast werd aan niet-geleide bommen, raketten en projectielen ruim 81.000 ton afgeworpen en afgevuurd, dus als bovenstaande aantallen met de factor tien worden vermenigvuldigd, krijgen we enigszins een idee van de totale omvang.⁶ Wat door de artillerie werd verschooten, moet hier nog eens bij worden opgeteld! Alleen al Amerikaanse piloten vlogen 2900 *sorties* per dag, een enorm aantal in vergelijking tot de magere 400 *bombing runs* van de Israëlische luchtmacht in 1973. Middeleeuwse recordcijfers steken hier nog veel en veel schriller bij af.

De slag bij Agincourt op 25 oktober 1415 geldt als de eerste en misschien wel grootste *air campaign*, waarbij boogschutters via de lucht de Franse adel doeltreffend uitschakelden. Deze veldslag duurde nog geen half uur. Koning Hendrik V zette ruim vijfduizend boogschutters in, waarvan de vuursnelheid ongeveer tien seconden per schot was. Tijdens de kritieke fase vuurden zij dertigduizend pijlen per minuut af, wat, als ze dit konden volhouden, zou neerkomen op een kleine miljoen pijlen.

De prijs daarvan per stuk valt volledig in het niet bij een TOMAHAWK van ruim twee miljoen gulden of een HARM van bijna drie miljoen gulden per stuk. Ter vergelijking: in 1369 kostten in Gelderland gewone pijlen minder dan vier schellingen per honderd stuks en de zwaarste kruisboogpijlen eenenvertig schellingen per honderd (er gingen twintig schellingen in een pond; een topsalaris voor een ambtenaar was vierenveertig pond per jaar)!

Waarschijnlijk is de overeenkomst tussen Agincourt en de Golfoorlog dat de tactische waarde van deze wapens

Afb. 2 In plaats van zich impulsief op de tegenstander te storten, stond de graven van Holland een scala van non-violente machtsmiddelen ten dienste, zoals hier het sluiten van een verbond

(Foto: Koninklijke Bibliotheek Brussel Ms 9244, fol. 52)

zo doeltreffend was dat het eigen aantal slachtoffers zeer beperkt bleef en de vijand totaal vernietigd had kunnen worden. Toch is overweldigende vuursteun of langdurige *air campaign* allerminst een zekerheid dat de grondoperaties zullen gelukken. In 1916 werden de Duitse linies aan het Sommefront tien dagen lang non-stop gebombardeerd. In de daaropvolgende aanvallen verloren Engelsen en Fransen 614.000 man, zonder terreinwinst te hebben geboekt. Na 74 dagen

zwaar bombarderen kostte het Amerika in 1945 maar liefst 26.000 doden om Iwo Jima te veroveren. Hoewel het operationele concept hetzelfde is gebleven, waren de resultaten verschillend. Wel een heel groot verschil tussen koning Hendrik van Engeland en VS generaal Schwarzkopf is, dat de strijdmacht van laatstgenoemde was samengesteld uit een coalitie van 38 landen en dat zijn leger uit ruim een half miljoen soldaten bestond, een immens aantal dat zonder moder-

ne communicatietechnieken niet geleid had kunnen worden.

Dat het geheim niet in die *high-tech* schuilt, noch in het opereren in een groot coalitieverband, is een van de lessen van Srebrenica. Een onduidelijk mandaat, een te lange commando-hiërarchie, een in tactisch opzicht onverdedigbare enclave, een tegenstander die niet vecht volgens de Geneefse akkoorden enzovoorts, doen blijkbaar alle andere voordelen weer teniet.

Een Middeleeuws voorbeeld van wat in coalitieverband wel en niet lukt, is het conflict om Zeeland. Na jarenlange strijd was het duidelijk dat in Zeeland tussen Holland en Vlaanderen een machtsevenwicht bestond. Het was graaf Floris V die dit door had en erin slaagde om Frankrijk in een anti-Vlaamse coalitie op te nemen. De intensiteit van het conflict nam na 1295 enorm toe, in 1303 had Vlaanderen vrijwel geheel Holland veroverd... Toch bleek Vlaanderen nog in 1315 in staat om de druk van een twee-frontenoorlog te verdragen, toen een Frans leger over Rijssel aanviel en een Hollands over Antwerpen. Niet omdat het zo'n sterke defensie bezat, maar omdat door frictie (vooral regen) en ontbrekende communicatie tussen de twee legers in vijandelijk gebied van gecoördineerd optreden geen sprake meer was. Wat hier de zaak nog schrijnender maakt, is dat de koning en de graaf persoonlijk de operaties leidden, dus dat het militair commando geen ruggespraak hoefde te houden met het politieke gezag, laat staan met een internationale organisatie als de VN.

Conflictbeheersing

Het behoeft geen betoog dat non-violente middelen in een conflict in de meeste gevallen goedkoper uitpakken dan de inzet van strijdkrachten. Dit is niet alleen tegenwoordig zo, maar was ook in de Middeleeuwen het geval. De Arkelse Oorlog duurde van 1401 tot 1412 en slurpte per jaar 24.000 nobel op. Dit valt nog mee,

want de Friese Oorlog in 1396 kostte alleen al 34.000 nobel in de eerste twee weken! Hierbij moet worden bedacht dat in vredetijd de grafelijke penningmeester bijna 17.000 nobel placht uit te geven. Wat de Friese Oorlog duurder dan de Arkelse maakte, was de inzet van een veel grotere strijdmacht (respectievelijk vijf- tot zesduizend man en negen- tot tienduizend man), een invasievloot van meer dan vijfhonderd schepen en veel langere logistieke communicatielijnen.

Wanneer we over een langere periode een aantal conflicten rondom Holland in kaart brengen, valt op dat niet meteen naar de wapens werd gegrepen. In plaats van zich impulsief op de tegenstander te storten, stond de graven van Holland en hun militaire adviseurs een scala van andere machtsmiddelen ten dienste. Sommige zullen ons verrassend bekend in de oren klinken.

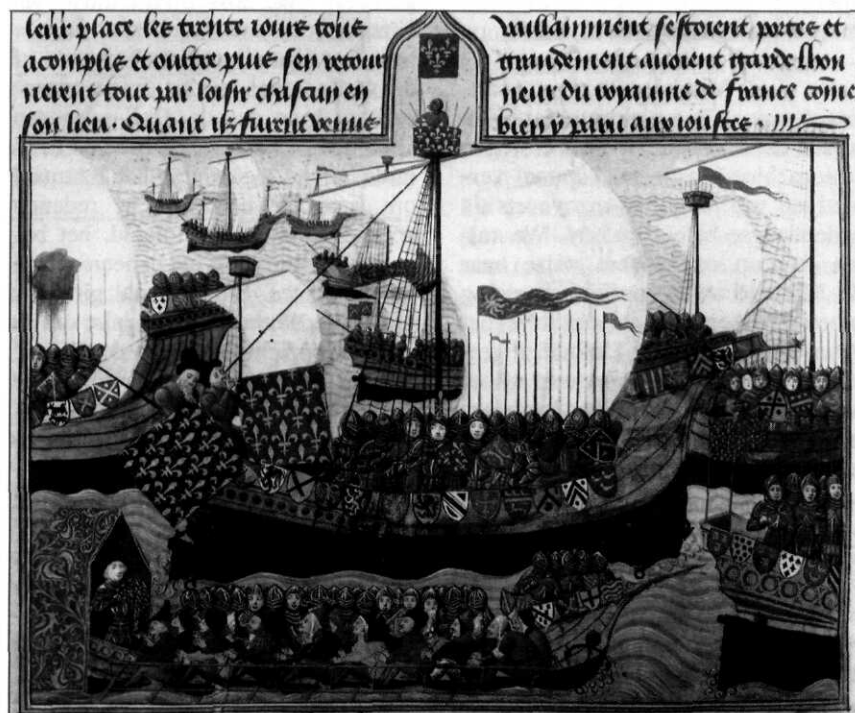
Tegen Utrecht was Holland vanaf de elfde eeuw in conflict. Gebruikte (overwegend non-violente) middelen waren:

- privilegeren en steunen van partijgangers,
- verkoop van grond in grensstreek,
- verkrijgen van 'open huizen',
- steunen van pro-Hollandse Stichtse adel,
- blokkeren van rivieren,
- beïnvloeden van bisschopsbenoemingen,
- ingrijpen in afwateringssysteem,
- aankopen van gebiedsdelen (zoals het Gooi) en
- het overnemen van schulden en panden.

Een ander voorbeeld. Tegen Vlaanderen vocht Holland om het verkrijgen van de heerschappij over de Zeeuwse archipel.

Hier waren gebruikte middelen:

- gijzeling en afpersing,
- geheime diplomatie bij coalitievorming,
- het onwettig laten verklaren van zoon,
- de indamming via bondgenoten,
- familie-intriges,

Afb. 3 De eerste moderne doctrine voor het uitvoeren van amphibische acties stamt uit de 14de eeuw. Galeien en baardzen in actie
(Foto: British Library Reproductions, Ms Harley 4379 fol 60 verso)

- het uitvaardigen van een handels-embargo,
- het weren van kooplui van jaar-markten,
- het via de keizer wijzigen van feodale verhoudingen, en
- de gedwongen opvoeding van Vlaamse gravenzoon aan Franse hof.

Ter vergelijking geeft ik nog één voorbeeld, maar nu intern in Holland, omdat nogal eens de inzet van VN-troepen wordt overwogen in landen die door een burgeroorlog worden geteisterd. Twee gevallen deden zich voor, namelijk de Loonse Oorlog (rond 1205) en de Hoekse en Kabeljauwse Twist (na 1345). Hier waren de machtsmiddelen: afkoop van vijanden; abdicatieregelingen; ontketenen van volksofstand; doorsteken van dijken; stelen van oorkonden en achterhouden van zegels; opzettelijk verspreiden van geruchten; stimuleren van oproeren en uitvoeren van aanslagen op baljuw (ambtenaar) en poorters; sluiten van adellijke verbondsaftakten; voeren van huwelijks-politiek; het verlenen van politiek asiel, en verzoening met oude vijanden.

Laten we de Middeleeuwse vorst serieus nemen en ervan uitgaan dat hij in wezen net zoveel bezwaar heeft tegen zinloos bloedvergieten, kapitaal vernietigen, tijd verspillen enzovoorts als hedendaagse beleidsmakers. We zullen dan op een andere wijze naar de Middeleeuwse conflictbeheersing moeten kijken dan tot dusverre het geval is geweest. De Hollandse graven vroegen in het algemeen advies aan een raad van adellijke leenmannen. Vanaf de dertiende eeuw zelfs met een afvaardiging van de derde stand, het volk, en dan vooral de burgerij. Juist dit laatste was, doordat de rol van het geld in de economie sterk aan invloed won, noodzakelijk geworden, omdat de steden de mogelijkheid boden om de dure krijgsoperaties te bekostigen. Hier liggen de wortels van onze moderne democratie en hier ligt verankerd dat de krijgsmacht zich *in politics* afhankelijk opstelt van de politieke autoriteiten.

Oorlogsmotieven

In het geval van de Golfoorlog was het duidelijk dat niet alleen de bevrijding van Koeweit en de indamming van Saddam Hoessein voorop stonden, maar tevens dat belangrijke Westerse belangen in het geding waren. Als wordt bedacht dat Amerika voor veertig procent van haar totale vraag naar olie afhankelijk is van import uit het Midden-Oosten, dreigt de situatie net als in 1973 onhoudbaar te worden. Het verlies van Koeweit was in dit opzicht al onaanvaardbaar (overigens ook vanuit de optiek dat staten elkaar niet horen aan te vallen). Het verlies van Saoedi-Arabië zou de positie van het Westen verder verslechteren.

Als we op de Kruistochten, de ridderliteratuur en de Robin-Hoodfilms afgaan, lijkt het er op dat in de Middeleeuwen om godsdienstige, dan wel amoureuze en avontuurlijke redenen krijg werd geleverd. Als we de proef op de som nemen en van één conflict inventariseren wat de motieven zijn geweest van zowel Hollandse als Utrechtse zijde om toch naar de wapens te grijpen, kunnen we nagaan of dit vooroordeel juist is. In de eenentwintig keer dat de Hollanders en Utrechters elkaar tussen 1018 en 1374 in de haren vlogen, ging het achttmaal om financieel-economische redenen zoals het innen van tolgeld, het beheer over sluizen of het beheersen van handelsroutes. En achttmaal ging het om gebiedsuitbreiding of juist om in politiek opzicht te kunnen overleven. De vijf andere gevallen betroffen de opvolging van de bisschop of het steunen van een bondgenoot.

Evident is dat de oorlogsvoering om Holland strategisch waardevolle zaken als doel had, en zelden zoiets als riddereer. Anders dan tegenwoordig in Israël of in voormalig Joegoslavië, streed men in het geheel niet om religieuze of etnische redenen. Het geeft eigenlijk geen pas om de soms barbaarse toestanden die daar heersen per definitie af te schilderen als Middeleeuws.

Logistiek

Vandaag zal geen enkele commandant tot actie overgaan, zonder adequate logistiek. In moeilijk terrein, geaccidenteerd, zeer drassig in Middeleeuwse Holland of zeer droog bij de *Desert Rats* in Afrika, of op grote afstand, of hartje winter in Rusland, is dit geen eenvoudige opgave. Zeker niet bij grootschalige en langdurige operaties. Volgens Field Marshall Bernard Montgomery: „*during the past war 80 per cent of our problems were of logistic nature*”.

De hoeveelheden munitie per divisie uit de Tweede Wereldoorlog verbleken nog in glans met die uit de Golfoorlog: per dag 5.000 ton munitie in 1991 tegen 500 ton in '40-'45. Voorts was in 1991 per divisie bij het begin van de grondaanval behoefte aan 550.000 vaten (van bijna 4 liter) brandstof, 300.000 vaten water en 80.000 maaltijden, tegenover 300 ton brandstof, water en voedsel dagelijks in '40-'45.

Vreemd genoeg zijn velen van mening dat Middeleeuwse commandanten zich hierover geen zorgen maakten. Ze plunderden wel en zetten vervolgens de militaire tering naar de nering. Historici worden niet moe om naast de problemen met de bevoorradings in één moeite het totale logistiek onvermogen te duiden: „*The problem of supply was certainly one of the principal limitations of medieval warfare... and commanders were quite insufficient to cope with the difficulty*” (J.F. Verbruggen); „*Logistics were difficult and primitive*” (G. Regan); „*Logistics, an art that had almost disappeared in the West with the fall of Rome*.” (J. Thompson).⁷

De oorzaak van de slechte logistiek wordt door Martin van Creveld en May McKisack eenvoudig verklaard: „*erratic movement and difficulties of communications would have frustrated any attempt to supply an expeditionary force from home over a long period*”.⁸

Deze opvatting is veel te generaliserend. Voor Holland gelden deze arm-

zalige *movements and communications* toch minder dan elders. Een gedetailleerd bewijs dateert uit 1345 als we kijken naar de rantsoenen. In dat jaar heeft het Hollandse leger onder leiding van graaf Willem IV 52 dagen lang de stad Utrecht belegerd. Kronieken spreken van 34.000 man. Van deze operatie zijn de rekeningen bewaard gebleven, maar hierin staan alleen de totaalcijfers vermeld. Wanneer deze worden omgerekend naar eigentijdse maten en gewichten resulteert dat in 902.575 liter wijn en bier, 980.475 kg brood, 123.432 kg vis en 668.152 kg vlees. Als deze vervolgens door 52 worden gedeeld en ten slotte door de hoeveelheden die doorgaans aan militairen per dag werden verstrekt, blijkt dat er voldoende voeding was om inderdaad 30.000 man iedere dag 1000 gram vlees, vis en brood samen en ten minste een halve liter bier te verstrekken. Al deze levensmiddelen werden veilig via de Vecht en de Lek ingevaren. Een geweldige logistieke prestatie, die vereist dat het bestaande beeld van onbenulligheid naar moderne krijgstechnische maatstaven wordt genuanceerd. Duidelijk is dat operaties zonder logistieke ondersteuning ondenkbaar zijn. Wanneer logistieke communicatielijnen door 'vijandelijk' gebied lopen, een omstandigheid waarmee na het VN-debâcle de NAVO werd

geconfronteerd in voormalig Joegoslavië, kan grote gevolgen hebben, tenzij bevoorradings door een luchtbrug mogelijk is.

Meetkundige precisie

Een bewijs voor de aanwezigheid van de grondvoorwaarden om een *persistent strategy* in vijandelijk gebied ook operationeel uit te kunnen voeren, levert de contra-guerrilla van het Hollandse leger in West-Friesland. In 1282 was graaf Floris V er door middel van een amfibische operatie in geslaagd om de West-Friese boeren te verleiden tot een geregeld gevecht. Sinds 1132 bedienden, zoals gezegd, zijn tegenstanders zich van de guerrilla om Hollandse pogingen tot annexatie te verijdelen. Zij deden dit zo effectief, dat Holland er tot het jaar 1282 nog geen voet aan de grond had gekregen. Twee grote gevechten te Wijdens en Schellinkhout leidden evenwel het einde van de West-Friese legers in. De weg naar het vijandelijke centrum in Hoogwoud en Niedorp lag open. Zodra ook deze plaatsen werden bezet, kwam het probleem hoe het gebied moest worden gepacificeerd – een niet aan tijd of plaats gebonden probleem, dat we kennen uit de jaren van de politionele acties in Indië, de Engelsen in Malakka na

1948, de Fransen in Algerije na 1956, de Amerikanen in Vietnam na 1965, de Russen in Afghanistan na 1979, maar wat de NAVO hopelijk in voormalig Joegoslavië bespaard blijft.

Floris V liet grote eenheden van het leger ter plaatse, zorgde voor rugdekking vooral via de vloot om de bouw van vijf dwangburchten – die met wegen, dammen en dijken onderling werden verbonden – te beveiligen. Tussen 1282 en 1289 werden de kastelen aangelegd. Bij Alkmaar en de bestaande Torenburg kwamen er twee, en de overige kwamen in de buurt van Schoorl (Nuwendoorn), Wijdenes en Medemblik. Alle bouwmaterialen en alle levensmiddelen moesten hiervoor uit Dordrecht en Haarlem worden ingevaren. In acht jaar werd het karwei geklaard en sindsdien is het gebied in Hollandse handen gebleven.

Op het eerste gezicht lijkt Floris de burchten lukraak langs de kustlijn en bij Alkmaar te hebben gesitueerd. Maar als we de onderlinge afstanden van de burchten opmeten, blijkt dat Hoogwoud vrijwel exact op het snijpunt van de diagonalen te liggen! Over precisie gesproken.

Toch schuilt het succes van Floris' pacificatiepolitiek niet minder in zijn positieve besluiten om zoveel mogelijk lokale gebruiken in tact te laten (bijvoorbeeld het houden van jaarmarkten en de traditionele landdag) en de aanleg van de West-Friese Omringdijk te bevorderen. Hiermee won hij *heart and mind* van de West-Friese landman. Vergelijk het *Strategic Hamlets Program* uit de beginjaren zestig in Vietnam.

Zo zijn we terug bij de non-violente middelen om conflicten op te lossen. Het is aan de hedendaagse beleidsmakers om op creatieve wijze ten koste van zo weinig mogelijk geweld zo veel mogelijk vrede te bewerkstelligen. Ook dit is een principe van alle tijden en plaatsen.

Noten

¹ Clausewitz, C. von, Vom Kriege, Ausgabe von Karl Linnebach, Berlin (1933), Boek 2, hoofdstuk 6, blz. 125.

² Clausewitz, C. von, op. cit., Skizzen zum achten Buch, Kriegsplan, blz. 620.

³ Johan Huizinga – Herfsttij der Middeleeuwen. Studie over levens- en gedachtenvormen der veertiende en vijftiende eeuw in Frankrijk en de Nederlanden. Wolters-Noordhoff, Groningen (1919), blz. 95.

⁴ Ronald de Graaf – Oorlog om Holland 1000-1375. Verloren, Hilversum, (1996).

⁵ Gé Berkhof en Ronald de Graaf, „Generaal Schwarzkopf in Holland.” in: *De Groene Amsterdammer* (5 februari 1997).

⁶ Newsweek, 4 en 11 maart 1991, passim; E.B. van Erp Taalman Kip, „Technologieontwik-

keling, de invloed op de Nederlandse krijgsmacht”, in: *Mars in Cathedra*, 89 (juli 1992) 1-10, blz. 5.

⁷ J.F. Verbruggen – The Art of Warfare in the Western Europe during the Middle Ages. From the Eighth Century to 1340. North-Holland Publishing Company, Amsterdam (1976), blz. 298; Geoffrey Regan – The Guinness Book of Military Blunders. Guinness Publishing, Enfield (1991) blz. 104; Julian Thompson – The Lifeblood of War. Logistics in Armed Conflict. Brassey's, London (1991), blz. 26.

⁸ M. van Creveld – Technology and War from 2000 B.C. to the present. Brassey's, London (1991) blz. 43; May McKisack – The Fourteenth Century 1307-1399. Oxford University Press, Oxford (1991), blz. 242.